

УДК: 159.955.4
Примљено: 4. фебруара 2009.
Прихваћено: 15. марта 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2009.
год. 16. vol. 23.
стр. 131-148.

Јелена Пешић

Институт за психологију, Филозофски факултет у Београду

ПРАГМАТИЧКА СХВАТАЊА КРИТИЧКОГ МИШЉЕЊА: МОГУЋНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА

Резиме

У раду се анализирају прагматичка схватања критичког мишљења, по којима се оно практично изједначава са ефикасним решавањем проблема или ефективним мишљењем. Разматрају се три кључне тезе овог приступа, које представљају новину у одређењу природе и конституената критичког мишљења. Прва теза односи се на истицање његове инструменталне вредности у остваривању академских и практичних циљева. Друга теза тиче се заснивања критичког мишљења на појму научне методе, као основе за долажење до поузданог, рационално заснованог знања. Трећом тезом наглашава се важност предметног знања и стратегија решавања проблема у критичком мишљењу. На основу критичког разматрања ових теза преиспитује се могућност заснивања критичког мишљења само на концепту инструменталне рационалности. Иако неспорне инструменталне вредности, критичко мишљење није увек исплативо, чак ни својствено неким базичним принципима нашег когнитивног функционисања, због чега се не може адекватно теоријски засновати без укључивања вредносне димензије и еманципаторне рационалности.

Кључне речи: критичко мишљење, решавање проблема, научни метод, инструментална рационалност

У постојећим концепцијама критичког мишљења највише пажње посвећује се његовим когнитивним конституентима, односно одређењу способности и вештина које га чине. Иако највећи

број аутора говори о вештинама *логичког расуђивања* (формирања и рационалног заснивања судова), обично се као важна категорија конституената издвајају и вештине *решавање проблема*.¹⁾ Вештине критичког мишљења виде се, дакле, као интелектуалне алатке које омогућавају појединцу да доноси рационално засноване одлуке о томе у шта се може веровати и како треба поступати, као и да ефикасно решава различите врсте проблема с којима се свакодневно суочава.

Страјб је, анализирајући развој појма критичког мишљења, утврдио четири фазе у његовој концептуализацији. Прва фаза (1910–1939) везана је за Дјуијево одређење критичког (рефлексивног) мишљења као истраживања проблема, заснованог на појму научног метода. У другој фази (1940–1961), чији је репрезентативни представник Глесерова концепција, појам критичког мишљења укључио је и процењивање исказа, тј. логичко расуђивање. У трећој фази, која је трајала до осамдесетих година двадесетог века, под доминантним утицајем почетне Енисове концепције значење појма сужено је на логичко процењивање и вредновање исказа. Од осамдесетих година до данас преовладава шире одређење критичког мишљења – под утицајем Сигела, Пола, Мекпека и промена које је Енис увео у своју концепцију, појам критичког мишљења опет је укључио и решавање проблема.²⁾

Међу ауторима који се баве критичким мишљењем не постоји слагање у погледу схватања односа критичког мишљења и решавања проблема. Већина аутора говори о општим принципима и вештинама критичког мишљења, а решавање проблема види као један од домена у којима се они примењују. С друге стране, један број аутора у одређењу критичког мишљења акценат ставља управо на критички приступ решавању проблема. Ови аутори сматрају да се решавање проблема не може третирати као једно од многобројних подручја примене критичког мишљења, без спецификавања његових особености. Описујући когнитивне конституенте критичког мишљења, они посебно разрађују вештине, методе и стратегије решавања проблема.

У даљем тексту разматраћемо схватања ове групе аутора и њихов допринос концептуализацији критичког мишљења. Осим савремених аутора ове оријентације, анализираћемо и Дјуијево

1) P. A. Facione, *Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assesment and instruction*, California Academic Press, Millbrae, CA, 1990.

2) J. T. Streib, према J. Пешић, *Критичко мишљење: Од логике до еманципаторне рационалности*, Институт за психологију, Београд, 2008.

схватање рефлексивног мишљења,³⁾ које је трасирало прагматички приступ критичком мишљењу и укључивање вештина решавања проблема у његову концептуализацију. На основу анализе централних теза прагматичког приступа отворићемо питање оправданости заснивања критичког мишљења само на инструменталној основи. Другим речима, не спорећи генерално инструменталну вредност критичког мишљења, преиспитаћемо да ли је концепт инструменталне рационалности довољан за његово обухватно разумевање и теоријско заснивање.

1. КРИТИЧКО МИШЉЕЊЕ КАО ЕФИКАСНО РЕШАВАЊЕ ПРОБЛЕМА

Аутори који у одређењу критичког мишљења акценат стављају на ефикасно решавање проблема међусобно се разликују по примарном предмету интересовања, а делом и по схватању природе и конституената критичког мишљења. Међутим, заједнички именитељ ових концепција јесте управо инсистирање на вештинама и стратегијама решавања проблема које омогућавају појединцу да ефикасно решава различите врсте проблема. У наставку рада размотрићемо три кључне тезе овог приступа, које представљају новину у одређењу природе и конституената критичког мишљења, али и односа критичког мишљења и решавања проблема. То су: (1) истицање инструменталне вредности критичког мишљења у остваривању академских и практичних циљева; (2) заснивање критичког мишљења на појму научне методе, и (3) наглашавање важности предметног знања и стратегија решавања проблема у критичком мишљењу.

1. 1. НАГЛАШАВАЊЕ ИНСТРУМЕНТАЛНЕ ВРЕДНОСТИ КРИТИЧКОГ МИШЉЕЊА

Неки од веома утицајних аутора у одређењу критичког мишљења посебно наглашавају његову сврховитост (усмереност ка конкретним циљевима), као и то да примена вештина критичког мишљења повећава вероватноћу остваривања жељених исхода.⁴⁾ Инсистирање на инструменталној вредности критичког мишљења долази до изражаја и у избору термина „ефикасно мишљење” или

3) J. Dewey, *How we think*, Houghton Mifflin, New York, 1910/1991.

4) D. F. Halpern, *Thought and knowledge: An introduction to critical thinking*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ, 1996; J. Chaffee, *Thinking Critically*, Houghton Mifflin, Boston, 2002.

„ефективно мишљење”, који се некада користе као његови синоними.

Корени прагматичког схватања критичког мишљења сежу до америчког филозофа Џона Дјуија, за кога се сматра да је понудио „прву модерну дефиницију критичког мишљења“, на коју се често позивају савремени аутори.⁵⁾ Као заступник прагматизма, Дјуи наглашава практични циљ сазнања, његову инструменталну вредност у прилагођавању средини и задовољавању потреба и интереса. Успешна пракса је за њега основни критеријум истине, а свако сазнање треба да води решавању практичних проблема и ефикаснијем деловању. У том контексту, и *рационалност* и критичко мишљење схватају се инструментално – као претпоставке за успешно остваривање циљева. Рационална и рефлексивна особа је способна да анализира дату ситуацију и поступи најцелисходније, да направи најбољи баланс уложеног и добијеног. Преиспитивање постојећих уверења и акција има за циљ да води унапређењу и побољшању праксе, јер је рефлексивна неодвојива од акције.

Многи аутори су у своје виђење критичког мишљења уградиле Дјуијев инструментализам, наглашавајући управо његову сврховитост и практичну вредност. Способности и вештине критичког мишљења помажу људима да успешније остварују постављене циљеве: да мање греше у расуђивању, да ефикасније решавају проблеме, да лакше пронађу и организују информације, да доносе боље одлуке, да ефикасније планирају акције и сл.

Дијана Халперн одређује критичко мишљење као „сврховито, разложно и ка циљу усмерено мишљење“, које је укључено у решавање проблема, извођење закључака, анализу аргумената, рачунање вероватноће и доношење одлука. Адекватна употреба вештина критичког мишљења по њој подразумева прилагођавање „конкретном контексту и врсти интелектуалног задатка“.⁶⁾ Без обзира на домен у коме се примењује, критичко мишљење има две опште одлике: усмереност ка датом циљу и ефикасност – применом одговарајућих вештина и стратегија повећава се вероватноћа позитивног исхода, тј. ефикасност у остваривању конкретних задатака. Халпернова такође наглашава да је критичко мишљење „више од успешне примене одговарајућих вештина у датом контексту“, јер оно укључује и спремност (интелектуални став или диспозицију) да се у решавање проблема уложи потребан ментални

5) M. Cohen, E. Salas, S. Riedel, *Critical Thinking: Challenges, Possibilities, and Purpose*, Cognitive Technologies, Inc., Arlington, VA, 2002, str. 26.

6) D. F. Halpern, *Thought and knowledge: An introduction to critical thinking*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ, 1996, str. 5.

напор.⁷⁾ „Лењи“ или „алкави“ мислиоци могу имати богати репертоар вештина критичког мишљења, али немају спремност да их користе, вољу да се укључе у тежак и напоран процес мишљења. Без те спремности нема критичког мишљења, као ни постизања експертности у било којој области.

И Чејфи у својим радовима развија исту линију размишљања фокусирану на ефективност критичког мишљења. Он сматра да се критичко мишљење не може редуковати на једну вештину или скуп вештина, јер оно представља „интелигентну акцију“ – способност управљања властитим когнитивним ресурсима у врло различитим ситуацијама и доменима расуђивања. Критичко мишљење је активно коришћење ума да би се постигао жељени циљ; оно је сврхом усмерена и организована (методична) активност која укључује планирање корака потребних за остваривање датог циља, као и вредновање квалитета постигнутих резултата. Неефективни (дакле, некритички) мислиоци су импулсивни, закључке и судове често формирају брзо и без пажљивог промишљања, користе непрецизан језик, не питају се да ли су дошли до свих релевантних информација, нефлексибилни су у размишљању и не воде рачуна о особеностима дате ситуације или контекста у коме се проблем решава. У процес решавања проблема улазе без претходног планирања, не проверавају да ли су „на добром путу“ и јесу ли грешили у начину расуђивања, често нису у стању да образложе своје виђење проблема (дају одговоре типа „зато“), лако одустају када се суоче са неуспехом или се задовољавају половичним и проблематичним решењима.⁸⁾

Коен и сарадници такође истичу адаптивну улогу критичког мишљења у остваривању стварних животних циљева и задатака, под датим условима и са свим ограничењима која произилазе из актуелног контекста. Ефективно (критичко) мишљење увек подразумева *контекстуално осетљиву* евалуацију учинака, везану за природу конкретног циља или задатка. Ако појемо од тога, кажу Коен и сарадници, да је критичко мишљење дијалог у коме се истражују и вреднују алтернативне могућности, онда се тај дијалог мора „ограничити на контекстом одређене циљеве (...) или би, принципијелно посматрано, он могао да се одвија у недоглед”.⁹⁾ Критичко мишљење укључује избор и обликовање стратегија ко-

7) D. F. Halpern, „Teaching critical thinking: Helping college students develop the skills and dispositions of a critical thinker“, *New Directions for Teaching and Learning*, 1999, 80, str. 72.

8) J. Chaffee, *Thinking Critically*, Houghton Mifflin, Boston, 2002.

9) M. Cohen, E. Salas, S. Riedel, *Critical Thinking: Challenges, Possibilities, and Purpose*, Cognitive Technologies, Inc., Arlington, VA, 2002, str. 2-3.

је ће успешно довести до остварења конкретног циља, под датим условима, уз балансирање потребних улагања и очекиваних добити.

По Коену и сарадницима, наглашавање ефективности критичког мишљења представља заједнички именоване скоро свих постојећих концепција, мада се он некада експлицира, а некада подразумева. У том контексту, критичко мишљење се види као „боље и исправније резонување“, „брже и ефикасније читање“, „успешније решавање проблема“, једном речју, као супериоран начин вршења било које активности. Сматра се да примена вештина и стратегија критичког мишљења повећава когнитивну ефикасност човека и води успешнијем остваривању академских и практичних циљева. Заступници критичке теорије друштва, с друге стране, оштро су критиковали свођење принципа рационалности искључиво на инструменталну рационалност и занемаривање његове *еманципаторне* улоге, или „еманципаторне рационалности“.¹⁰⁾ Ову врсту критике детаљније ћемо размотрити у завршном делу рада.

1. 2. КРИТИЧКИ ПРИСТУП РЕШАВАЊУ ПРОБЛЕМА И НАУЧНИ МЕТОД

Блиска повезаност критичког мишљења, логичког резонувања и решавања проблема почива на томе што се ради о процесима на основу којих човек сазнаје свет око себе: долази до информација, организује их и осмишљава, формира закључке и хипотезе, проверава њихову заснованост и на основу тога доноси одлуке и планира акције. Циљ ових менталних активности је да се темељним истраживањем проблема дође до „најбољег одговора“, до закључка или хипотезе који се, у контексту расположивих информација, могу сматрати најоправданијим и најзаснованијим.¹¹⁾ Пошто је научни метод најбоља основа за долажење до таквих одговора (сазнања), многи аутори (почев од Дјуија) су критичко решавање проблема засновали на појму научног метода.

Велики утицај на овакво схватање критичког мишљења имали су Дјуијев појам *истраживања*, као и његов модел решавања проблема. По Дјуију, свако сазнање има структуру истраживања – почиње препознавањем тешкоћа или проблема, а његов исход ретко када је апсолутно потврђена истина. Основне фазе рефлексивног мишљења, односно истраживања проблема су: искуство

10) Ј. Хабермас, *Теорија и пракса: Социјалнофилозофске студије*, БИГЗ, Београд, 1980.

11) В. Warnick и Е. Inch, *Critical thinking and Communication*, Macmillan, New York, 1994.

провокативне, проблемске ситуације или тешкоће; прецизно дефинисање проблема; постављање питања на која треба одговорити; трагање за потребним подацима и информацијама; формулисање могућих решења; тестирање предложених решења и разматрање њихових консеквенци; вредновање резултата и прихватање одређеног решења. Описујући фазе рефлексивног мишљења, Дјуи је заправо описао модел решавања проблема утемељен на појму научне методе, од кога ће касније поћи многи други аутори у концептуализацији критичког мишљења.

Научни метод је, према овим ауторима, најмоћније средство које човек користи у сазнавању стварности и најбоља основа за долажење до поузданог, рационално заснованог знања. Критичко мишљење би се зато могло описати као научни метод примењен од стране обичних људи, у свакодневном животу. Прва сличност критичког и научног мишљења огледа се у циљу ових активности, а то је долажење до поузданог знања, до проверених и на разлозима заснованих одговора и решења. Остварење тог циља подразумева примену *метода и процедура* уобичајених у научном истраживању: препознавање и дефинисање проблема, формулисање хипотеза, прикупљање релевантних података, вредновање хипотеза на основу расположивих информација, као и извођење поузданих (тачних, оправданих) закључака и тумачења.

Друга сличност критичког и научног мишљења односи се на особени *ментални став*, који Дјуи назива „ставом здраве сумње“¹²⁾ а Глесер „истраживачким ставом“¹³⁾. Реч је о спремности да се континуирано преиспитује постојеће знање, да се постављају питања и отварају проблеми, да се доводе у питање мишљења већине и ауторитета, традиционална уверења и владајуће доктрине. Зато је Дјуи, уместо о критичком, говорио о рефлексивном мишљењу, али га је директно супротставио некритичком мишљењу.

Рефлексивно или критичко мишљење укључује опрез и оклевање у доношењу судова, у одлучивању о томе који је најбољи приступ у решавању проблема, као и сумњу и двоумљење око тога да ли је решење до кога се дошло исправно и оправдано. Важна одлика критичког мишљења је спремност да се суспендује суд о истинитости и прихватљивости онога што се процењује, док се не пронађу потребни докази; да се привремено одложи одлука о прихватању или одбацивању неке тврдње, како би она била што боље утемељена у релевантним информацијама. Рефлексивно ми-

12) J. Dewey, *How we think*, Houghton Mifflin, New York, 1910/1991.

13) E. M. Glaser, *An experiment in the development of critical thinking*, Teachers College of Columbia University, New York, 1941.

шљење, за разлику од некритичког, зато почива на *стању сумње* које стимулише темељито истраживање проблема и спречава исхитрене и неосноване закључке. Оно такође подразумева толеранцију према неизвесности и несигурности, као и спремност да се прихвате и издрже стања сумње, несигурности и збуњености пред сложеношћу проблема. Ова когнитивно-емоционална стања, каже Дјуи, могу бити веома напорна и непријатна, али су неизбежна – „рефлексивно мишљење увек је мање или више праћено тешкоћама, зато што подразумева превазилажење инерције прихватања сугерисаног на основу површне вредности“.¹⁴⁾

Став „здраве сумње“ или рефлексивни скептицизам, велики број аутора такође види као дистинктивну одлику критичког мишљења. Овим појмом наглашава се да критичко мишљење укључује *стално преиспитивање* полазних претпоставки и вредности које стоје у основи датих уверења, аргумената и доказа на којима уверења почивају, њихових импликација, приступа проблему, контекста у коме се расуђивање одвија, изграђених концептуалних схема, изабраних метода и критеријума, формираних ставова и одлука, као и планова и акција, тј. праксе. Став здраве сумње и промишљеног оклевања у доношењу судова одувек је био „главно оруђе против догме и сујеверја (...), а посебно је значајан „у модерним временима (...) када је концепт апсолутне сигурности пољуљан чак и у физичким наукама и логици“.¹⁵⁾

У одређењу *способности и вештина* које захтева критички приступ решавању проблема, већина аутора следи уобичајене фазе и процедуре научног истраживања. Ти модели засновани су на Дјуијевим фазама рефлексивног мишљења.¹⁶⁾ По овом схватању, особа је способна да мисли критички уколико уме да препозна и дефинише проблем, пронађе употребљива средства за његово решавање (укључујући и прикупљање, селекцију и организацију релевантних информација), формулише хипотезу о томе како би се проблем могао решити и тестира њену вредност преиспитивањем оправданости донетих закључака и евалуацијом аргумената.

У поменутиим моделима, осим способности и вештина, описани су и *стандарди* (показатељи) критичког приступа решавању проблема. Ради се о низу контекстуално осетљивих процена које су претпоставка промишљеног и рационално утемељеног присту-

14) J. Dewey, нав. дело, стр. 13.

15) M. Cohen, E. Salas, S. Riedel, нав. дело, стр. 2.

16) E.M. Glaser, нав. дело; D.R. Garrison, „Critical thinking and self-directed learning“, *Adult Education Quarterly*, 1992, 42/3, стр. 136-148.

па проблему. Први предмет процене тиче се природе и релевантности *информација* на основу којих се проблем решава: да ли има довољно информација за обухватно разматрање проблема, да ли су информације релевантне за проблем који се разматра, да ли су нове (актуелне) или застареле, да ли су поуздане (поузданост процедура прикупљања информација и веродостојности извора информација), као и да ли су међусобно конзистентне и сагласне са оним што се зна из других извора информација. Други низ процена односи се на вредновање *решења* до кога се дошло: да ли постоји довољно информација које потврђују ваљаност датог решења, да ли су подаци на основу којих се вреднују решења доступни проверавању, да ли решење до кога се дошло садржи нејасноће и празнине, да ли је повезано са ширим знањем и искуством, колика је његова иновативна вредност, као и колика је практична вредност датог решења и његових импликација.

1. 3. ВАЖНОСТ ПРЕДМЕТНОГ ЗНАЊА И СТРАТЕГИЈА РЕШАВАЊА ПРОБЛЕМА

Пошто се критичко мишљење најчешће одређује у категоријама способности и вештина, други важни аспекти остају маргинализовани и недовољно анализирани. Тако се још увек недовољно пажње посвећује улози *стратегија* у критичком мишљењу и решавању проблема. Неспорно је, међутим, да критички приступ решавању проблема укључује коришћење различитих когнитивних и метакогнитивних стратегија. Једна врста стратегија односи се на општи приступ проблему – планирање корака и праћење (надгледање) тока тих активности. Друга врста стратегија, које би могли назвати микростратегијама, усмерена је на специфичне тешкоће које се јављају током решавања проблема. Пример такве врсте стратегија је, рецимо, разјашњење проблема његовим реформулисањем (превођењем на властиту терминологију) или графичким представљањем (схематски приказ проблема).

Говорећи о важности (метакогнитивних) стратегија, де Бон¹⁷⁾ прави следећу аналогију: поседовање одговарајућих способности и вештина није довољно за успешно решавање проблема, исто као што поседовање моћног аутомобила није довољно ако је возач лош. Критичко мишљење у решавању проблема подразумева адекватно коришћење способности и вештина спрам специфичних

17) E. de Bono, *Mind power*, Dorling Kindersley Publishing, New York, 1995.

захтева проблема или задатка, дакле, употребу метакогнитивних стратегија.

До важних сазнања о улози стратегија у критичком мишљењу Норис је дошао испитујући решавање проблема код експерата и почетника у одређеној области.¹⁸⁾ Он је утврдио да експерти имају не само више знања и информација, већ и *развијеније, ефикасније* и *суптилније* стратегије, захваљујући којима много брже, рутинским следом акција долазе до решења проблема. У томе се, како каже Норис, огледа „хеуристичка природа критичког мишљења“: захваљујући акумулираном знању из одређене области, као и примени општих метода и стратегија решавања проблема, експерти брзо, тачно и готово аутоматски долазе до решења.

Норис посебно истиче важност *почетног корака* у коме се креира општа стратегија решавања проблема. За разлику од експерата, почетници одмах раде на решавању проблема, не питајући се који је најадекватнији приступ и који су принципи најрелевантнији за дати проблем. Зато се често „враћају уназад“ на почетну презентацију проблема, што експерти примењују само код тежих проблема. Због недостатка опште стратегије, почетници се такође „губе“ у ирелевантним детаљима, често остајући на ободу проблема, без свести о правом извору тешкоћа. И резултати других истраживања показују да почетници (као и они који су мање успешни) немају довољно развијене метакогнитивне стратегије решавања проблема, поготово оне везане за планирање и надгледање власти когнитивне активности.¹⁹⁾

Наравно, ни вештине ни стратегије критичког мишљења не треба схватити као замену за *знање из дате области*. Е. Глесер је међу првима истакао да особа може критички да мисли само о оним темама и проблемима које спадају у домен њеног властитог искуства. Критичко мишљење се (као и мишљење уопште) не одвија у вакууму, па стога подразумева поседовање одређених знања и информација. Важан утицај на развој способности резоновања имају развој и компетентна употреба језика, акумулирана знања и искуства, богатство и квалитет појмова којима мишљење оперише. Некритичко мишљење може бити последица недостатка знања и релевантних информација, недовољног и непрецизног разумевања

18) S. Norris, „Synthesis of research on critical thinking“, *Educational Leadership*, 1985, 42/8, str. 40-45.

19) R. Glaser, „On the nature of expertise“, u: C. Schooler i W. Schaie (Eds.) *Cognitive functioning and social structure over the life course*, Ablex, Norwood, 1988, str. 81-94; C. Bereiter i M. Scardamalia, *Surpassing ourselves: An inquiry into the nature and implications of expertise*, Open Court, Chicago, 1993.

значања речи, оскудних и неорганизованих појмова. Слично као Виготски,²⁰⁾ Глесер наглашава важност *система појмова* и на њему заснованог система знања. Богатство појмова и, пре свега, квалитет њихове организације (повезаност у систем или мрежу појмова) одређују комплексност, флексибилност и ефикасност свих интелектуалних функција, па и критичког мишљења.

И многи други аутори склони су да критичко мишљење концептуализују као вештине засноване на знању. По овом схватању, основни конституенти критичког мишљења су предметно специфичне и на знању из одређене области засноване вештине расуђивања. За разлику од доминантног гледишта, сматра се да не постоје опште способности и вештине критичког мишљења, јер су оне специфичне за сваку област људског знања (нпр. вештине потребне за критичко расуђивање у историји разликују се од оних које су неопходне у природним наукама или у правничкој струци). Способности и вештине критичког мишљења, по овом схватању, подразумевају темељно знање из дате области и везане су за начин мишљења који је у њој доминантан.

Р. Глесер истиче да зависност успеха од количине и квалитета знања више долази до изражаја у решавању проблема него у логичком расуђивању. Он сматра да су два кључна чиниоца, од којих зависи успешност у решавању проблема, добро организован систем знања из дате области и хеуристичке стратегије потребне за примену тог знања у практичном решавању проблема. Глесер посебно наглашава важност организације и структуре знања: успешно решавање проблема из одређене области захтева постојање кохерентне структуре знања и темељно разумевање централних појмова и принципа. Структурирано знање омогућава да се нове информације повежу и интегришу са претходно похрањеним знањем, олакшава препознавање склопова (*pattern recognition*) и чини потребне информације (знања) лакше доступним. Глесер наводи резултате емпиријских истраживања који потврђују повезаност између структурираности и флексибилности менталних репрезентација знања и способности за решавање проблема.²¹⁾ И нека новија истраживања показују да количина и квалитет знања утичу на способност препознавања и решавања проблема унутар дате области, као и на способност да се ваљаност решења адекватно аргументује и образложи.²²⁾

20) Л.С. Виготски, *Мишљење и говор*, Нолит, Београд, 1983.

21) R. Glaser, нав. дело, стр. 81-94.

22) K.A. Ericsson i R. Hastie, „Contemporary approaches to the study of thinking and problem solving“, u: R. J. Sternberg (Ed.) *Thinking and problem solving*, Academic Press, San Diego,

2. МОЖЕ ЛИ СЕ КРИТИЧКО МИШЉЕЊЕ ЗАСНОВАТИ САМО ИНСТРУМЕНТАЛНО

Пре него што се упустимо у проблематизовање прагматичког схватања критичког мишљења, напоменимо да то никако не значи оспоравање његове инструменталне вредности. И свакодневно значење овог појма, а делом и разлози због којих критичко мишљење има привилеговано место у социјализацијском обрасцу савременог друштва, укључују наглашавање његове ефективности и корисности. Вештине критичког мишљења с правом су препознате као неизоставне интелектуалне алатке за живот у савременом друштву. Код појединаца се високо вреднују способност за критичку рецепцију информација и критичко расуђивање, издавачи рекламирају своје књиге и уџбенике уверавањем да се у њима демонстрира критички приступ проблемима, а од школе се већ дуго експлицитно захтева да код деце и младих подржи развој критичког мишљења, поготово на вишим нивоима образовања. Послодавци данас траже раднике који су радознали, аналитични, рефлексивни мислиоци, са развијеним вештинама критичког мишљења и решавања проблема. О оправданости ових захтева говоре и резултати истраживања у којима је потврђена веза између развијености вештина критичког мишљења и професионалне успешности и мобилности.²³⁾

У том контексту, вештине критичког мишљења виде се као важан предуслов за постизање академског и професионалног успеха. Анализирајући филозофске корене и културну матрицу на којој почива овакво инструменталистичко схватање критичког мишљења, Макартијева каже да је оно англосаксонског порекла и да је засновано на емпиризму и прагматизму. Макартијева такође истиче да је, изван домена вредности и етике, критичко мишљење засновано само на дјуијевском инструментализму – као средство за ефикасније остваривање практичних циљева. По том схватању, треба мислити критички зато што је то *корисно*; критичко мишљење види се као *супериорније* од осталих врста мишљења, јер помаже да се проблеми препознају и избегну или ефикасно реше, да се најрационалније остваре жеље и циљеви, а да се при томе разложно процене очекиване добити и потенцијално лоше последице.²⁴⁾

1994, str. 37-79.

23) R. Barnett, *Higher Education: A critic business*, Society for reasearch into Higher Education and Open University Press, Buckhingam, 1997.

24) C. McCarthy, „Why be Critical: The Justification of Critical Thinking“, u: H.A. Alexander (Ed.) *Philosophy of Education*, Philosophy of Education Society, Champaign, 1992, str. 289-302.

Не спорећи генерално инструменталну вредност критичког мишљења, неки аутори детаљније су се позабавили питањем: да ли је критичко мишљење (увек) исплативо?

У полемичком и живописном тону, ван Гелдер тврди да људска бића, по својој базичној природи, нису склона критичком мишљењу. Користећи аналогију са ходањем и балетом, ван Гелдер каже да су ходање и трчање природне човекове активности за које је он „еволуционо подешен“, док је балет, баш као и критичко мишљење, активност за коју човек постаје способан тек после „многих година болног, скупог и посвећеног тренирања“.²⁵⁾ Људи нису „критичка бића“ у још једном, базичнијем смислу који је везан за природу нашег когнитивног функционисања. Еволуционо посматрано, људи су научили да у свом расуђивању буду само онолико логични и промишљени колико је довољно за опстанак и успешну адаптацију.

Ако наш ум није еволуционо форматиран за критичко мишљење, за шта јесте? Наш когнитивни апарат, по Ван Гелдеру, функционише на основу два базична принципа: први је „проналажење образаца“, а други наративни склоп мишљења. Људи настоје да открију *смисао* онога што срећу у свом искуству, како би разумели проблем и планирали адекватне акције. Смисао се најлакше проналази применом (препознавањем) једноставних, познатих образаца и типичних наратива. Природна одлика човека је да се задовољава првим објашњењем које има смисла, које *делује* исправно, а не да настави са даљим преиспитивањем (што критичко мишљење свакако подразумева). Гледано из угла критичког мишљења, проблем је што се ретко питамо да ли је образац који смо препознали прави; да ли је оно што се чини очигледним заиста тачно; да ли је наше тумачење исправно или постоји боље објашњење; да ли је први, површни увид довољан за разумевање или постоји дубљи смисао за којим вреди трагати.

У прилог тези да критичко мишљење није увек исплативо (чак ни адаптивно) могу се навести још неке његове дистинктивне одлике. Критичко мишљење је напорно и тешко, захтева много времена и „дубоко копање“ по проблемима. Критичког мислиоца такође одликује једна врста *интелектуалне скромности*, која **произилази из свести о ограничениости** властитог знања и принципијелним тешкоћама у сазнавању сложене и променљиве стварности. Истинско критичко мишљење подразумева свест о томе до истине није лако доћи и да је свако „очигледно знање“ често привидно или

25) T. van Gelder, „Teaching critical thinking: Some lessons from cognitive science“, *College Teaching*, 2005, 53/1, str. 42.

привремено истинито, односно да представља само полазну тачку у даљем, незавршеном трагању.

Важна одлика критичког мислиоца је и отпор према свакој врсти *конформирања*. Иако се обично наглашава да критичко мишљење води ефикаснијем функционисању у разним сферама живота, треба бити свестан да је некада много лакше и „економичније“ повиновати се мишљењу већине или ауторитета. Аутономност у расуђивању захтева спремност да се не подлегне различитим групним притисцима, односно да се истраје у одбрани властитог става, упркос могућим негативним последицама као што су одбацивање од стране групе, социјална изолација, губитак привилегија, додатне тешкоће у остваривању циљева, а у неким социјалним условима чак и угрожавање физичког интегритета. Опредељење за неконформизам такође значи да се напушта угодна сигурност уходаних путева и захтева непрекидна ментална будност (праћење и откривање релевантних информација), као и конструктивно ношење са осећањем несигурности које произилази из чињенице да је реалност сложена, а наше сазнање ограничено, пуно дилема и противречних увида.

Критичко мишљење нужно одликује и једна врста *интелектуалне опрезности* или резерве у извођењу судова, давању оцена и доношењу одлука. Она је израз свести о томе да су ситуације у којима треба реаговати често недовољно јасне и да информације нису увек узајамно сагласне. Интелектуална опрезност и непретенциозност подразумевају и спремност да се „ставе у заграду“ сва уверења која нису довољно заснована на рационалним аргументима; да се отворено каже „не знам“ или „нисам сигуран“; да се базичне идеје поново размотре и по потреби модификују у светлу нових чињеница или критика. Истовремено, то је и отпор према прераном доношењу закључака или давању оцена о нечему што се недовољно познаје или разуме. Склоност ка сталном и темељитом преиспитивању, заједно са сумњом и колебањем који су својствени критичкој рефлексiji, могу успорити и отежати остварење циљева, а другима деловати као несигурност и одсуство самопоуздања.

Интелектуална скромност и ова врста разумног опреза у расуђивању, често резултирају изнијансираним проценама, истцањем добрих и лоших страна свих постојећих гледишта, кориговањем црно-беле слике реалности, упозоравањем да не постоји опција коју није могуће довести у питање, нити верзија истине која нема и другу страну приче. Као што је лакше утећи у угодну тишину конформизма, лакше је и једноставно „одабрати страну“ него непрекидно балансирати између различитих гледишта. Јер, „није-

дан задатак није можда тако незахвалан, нити изазива толико погрда са свих страна, као задатак посредовања између непријатељских гледишта (...) пошто он тако често замењује гледишта која бар имају неку заслугу за јасноћу, нејасним и недоследним амалгамом. Па ипак ниједан задатак није толико значајан“.²⁶⁾

Конечно, ни поистовећивање критичког и научног мишљења не може се оправдати само на инструменталној основи. Неспорно је да се наука и критичко мишљење не могу посматрати изван човекових потреба и његове делатности. Конституисање различитих наука и њихов развој одређени су природом људских потреба и захтевом за ефикаснијим обављањем различитих делатности. Међутим, осим практичних потреба, у основи науке леже и сазнајне потребе човека; његова тежња за дубљим разумевањем природне, друштвене и психичке стварности. Поред прагматичне, наука има и *сазнајно-еманципаторну* вредност: њена улога је да отвара нове, у датом друштвеном контексту релевантне проблеме, као и да кроз критичко преиспитивање постојеће праксе води њеном унапређењу и стварању бољих, подстицајнијих услова живљења. У основи критичког мишљења многи препознају слично двојство: оно се види као драгоцену средство за ефикасније и продуктивније функционисање у професионалном, социјалном и личном животу, али и као израз аутохтоне потребе човека за стицањем знања, разумевањем и унапређењем постојеће стварности.

Вредносна димензија критичког, као и научног мишљења, подразумева пре свега његову еманципаторну улогу. Ова битна димензија критичког мишљења занемарена је у концепцијама прагматичке оријентације, али и у већини других приступа.²⁷⁾ С друге стране, заговорници критичке теорије друштва радикално преиспитују управо позитивистичку и прагматичку усмереност науке, наглашавајући да уместо гомилању знања као таквом, наука треба да тежи еманципацији човека. Негативне последице научног и технолошког развоја, као и одсуство критичке свести код људи, последица су свођења принципа рационалности искључиво на инструменталну рационалност, по којој се вреднује једино (или пре свега) оно знање које је *корисно*, које служи унапређењу ефикасности и, конечно, увећању материјалних добара и капитала. И сама наука је, својим инструментализмом (прагматизмом) и вредносном неутралношћу (која се оправдава уским позитивистичким мерилима научне објективности), уместо да буде критика негативних аспе-

26) М. Cohen, E. Salas, S. Riedel, нав. дело, стр. 28.

27) Ј. Пешић, „Еманципаторна улога критичког мишљења“, *Српска политичка мисао*, 2006, 3/4, стр. 9-32.

ката друштвене праксе, постала инструмент његовог одржавања, а понекад и оправдавања. Зато се Хабермас залаже за превазилажење инструменталне рационалности критичко-рефлексивном, односно за реафирмисање еманципаторне улоге знања. *Еманципаторни интерес* треба да буде конститутивни елемент сваке врсте знања, насупротив њиховом потискивању у чисто инструменталним схватању рационалности, знања и науке.²⁸⁾

Могли бисмо закључити да критичко мишљење неспорно представља моћно средство за решавање проблема и ефикасно когнитивно функционисање уопште. Примена вештина и стратегија критичког мишљења води ефикаснијем остваривању академских и практичних циљева. С друге стране, не могу се оспорити ни аргументи који говоре да критичко мишљење није увек исплативо, чак ни адаптивно. Критичко мишљење је очигледно саткано из низа *противречних захтева*: оно почива на јасним и доследним критеријумима вредновања, али се не може алгоритмизовати и нужно укључује имагинацију и контекстуално осетљиву евалуацију. Критеријуми вредновања су најчешће вишеструки и не морају увек да буду у складу једни са другима (понекад могу бити и у супротности), због чега се захтева балансирано и нијансирано просуђивање. Критичко мишљење захтева интелектуалну дисциплину и прецизност научне методе, али истовремено и менталну отвореност, флексибилност и спремност да се уверења и ставови промене у светлу нових чињеница и разлога. Све то, чини се, показује да се критичко мишљење не може разумети без укључивања вредносне димензије, односно да концепт инструменталне рационалности није довољан за његово теоријско заснивање.²⁹⁾

ЛИТЕРАТУРА

- R. Barnett, *Higher Education: A critic business*, Society for reasearch into Higher Education and Open University Press, Buckingham, 1997.
- E. de Bono, *Mind power*, Dorling Kindersley Publishing, New York, 1995.
- C. Bereiter i M. Scardamalia, *Surpassing ourselves: An inquiry into the nature and implications of expertise*, Open Court, Chicago, 1993.
- J. Chaffee, *Thinking Critically*, Houghton Mifflin, Boston, 2002.
- M. Cohen, E. Salas, S. Riedel, *Critical Thinking: Challenges, Possibilities, and Purpose*, Cognitive Technologies, Inc., Arlington, VA, 2002.
- J. Dewey, *How we think*, Houghton Mifflin, New York, 1910/1991.

28) J. Хабермас, *Теорија и пракса: Социјалнофилозофске студије*, БИГЗ, Београд, 1980.

29) Овај чланак је резултат рада на пројекту „Психолошки проблеми у контексту друштвених промена“ (бр. 149018) Министарства науке Републике Србије.

- K.A. Ericsson i R. Hastie, „Contemporary approaches to the study of thinking and problem solving“, u: R.J. Sternberg (Ed.) *Thinking and problem solving*, Academic Press, San Diego, 1994, str. 37-79.
- P.A. Facione, *Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assesment and instruction*, California Academic Press, Millbrae, CA, 1990.
- D.R. Garrison, „Critical thinking and self-directed learning“, *Adult Education Quarterly*, 1992, 42/3, str. 136-148.
- T. Gelder van, „Teaching critical thinking: Some lessons from cognitive science“, *College Teaching*, 2005, 53/1, str. 41-46.
- E.M. Glaser, *An experiment in the development of critical thinking*, Teachers College of Columbia University, New York, 1941.
- R. Glaser, „On the nature of expertise“, u: C. Schooler i W. Schaie (Eds.) *Cognitive functioning and social structure over the life course*, Ablex, Norwood, 1988, str. 81-94.
- J. Хабермас, *Теорија и пракса: Социјалнофилозофске студије*, БИГЗ, Београд, 1980.
- D.F. Halpern, *Thought and knowledge: An introduction to critical thinking*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ, 1996.
- D.F. Halpern, „Teaching critical thinking: Helping college students develop the skills and dispositions of a critical thinker“, *New Directions for Teaching and Learning*, 1999, 80, str. 72.
- C. McCarthy, „Why be Critical: The Justification of Critical Thinking“, u: H.A. Alexander (Ed.), *Philosophy of Education*, Philosophy of Education Society, Champaign, IL, 1992.
- S. Norris, „Synthesis of research on critical thinking“, *Educational Leadership*, 1985, 42/8, str. 40-45.
- J. Пешић, „Еманципаторна улога критичког мишљења“, *Српска политичка мисао*, 2006, 3-4, стр. 9-32.
- J. Пешић, *Критичко мишљење: Од логике до еманципаторне рационалности*, Институт за психологију, Београд, 2008.
- Л.С. Виготски, *Мишљење и говор*, Нолит, Београд, 1983.
- B. Warnick, E. Inch, *Critical thinking and Communication*, Macmillan, New York, 1994.

Jelena Pešić

PRAGMATIC CONCEPTIONS OF CRITICAL THINKING: POSSIBILITIES AND LIMITATIONS

Summary

In this paper we analyze the pragmatic conceptions of critical thinking, that conceptualize it as an efficient problem solving or effective thinking. Three central thesis of this approach are explored, as its innovative contribution in defining the nature and constitutive elements of critical thinking. The first thesis refers to the instrumental role of

critical thinking in achieving academic and practical aims. The second thesis deals with constitutive role of scientific method, as a basic tool in gaining the reliable and reasonable knowledge. The third thesis stresses the importance of the subject domain knowledge and problem solving strategies in critical thinking. By scrutinizing these theses, we question whether critical thinking can be justified only by the concept of instrumental rationality. We argue that critical thinking, although of great instrumental value, cannot be only instrumentally justified, due to the fact that it is not always useful or even consistent with some basic principles of our cognitive functioning, as well as that it cannot be adequately conceptualized without its value dimension and emancipatory rationality.

Key words: critical thinking, problem solving, scientific method, instrumental rationality